

„MAESTRI MURATORI” ȘI CONSTRUCTORII TRANSILVĂENI, ÎN CADRUL PROGRAMULUI ARHITECTURAL AL „EPISCOPIEI GRECO-CATOLICE GHERLA”, ÎN PERIOADA 1853-1918

INA VĂDEANU*

ABSTRACT. “Maestri muratori” and Transylvanian builders, within the architectural program of the “Greek Catholic Episcopate Gherla” between 1853 and 1918. In the second half of the 19th century, in Transylvania there was a demand for specialized labor, on construction sites such as the construction of railways, the construction of roads and bridges for which Italians came from areas with a recognized constructive tradition, such as those in the Trentino area, are encouraged and supported by the Austrian administration to emigrate. The Italian emigrants in Transylvania, mostly working in the field of construction, were a community poor in resources, but rich in human resources and entrepreneurship. In the alternative, these Italian builders, “master builders”, permanently established in Transylvania will contract smaller construction sites, proposals of wealthier rural parish communities, the case of former border villages able to financially support more elaborate constructions, morpho-stylistically and decoratively, regulated under the umbrella of the same imperial restrictions under which it was built in all Austrian provinces of the period. In the absence of relevant archival data on the paternity of the buildings discussed here, the priority tool of this study to identify the collaboration of Italian “master builders” is the stylistic investigation based on the certainty of their presence in the context of three church buildings related to the reference period: from Cășeiu, built by Antonio Baizero from Udine, the Roman Catholic church from Ileanda, built by Italian emigrants to serve their religious service and the church from Livada (Dengeleag), built by Lorenzo Zottich, possibly belonging to a second generation of emigrant builders Italians in Transylvania. All these constructions have common stylistic features, integrated into one of the three representative categories, identified within the “Greek Catholic Episcopate of Gherla”, namely the most elaborate architectural model

* Istoric de artă, dr., cadru didactic asociat Universitatea Babeș-Bolyai, cercetător al programului arhitectural al Bisericii Române Unite cu Roma din Transilvania.

agreed by the Austrian authorities: rural churches with a single tower on the facade, tower with a neoclassical baroque-inspired profiling that also involves the most complex local level of labor of the moment. In the context of the lack of relevant archival data on the constructive paternity in most of these buildings, the identification of the presence and participation of Italian builders on construction sites within the "Greek Catholic Diocese of Gherla" uses as main study tool, stylistic analysis of monuments, which results in the launch of hypotheses meant to be validated in the future through applied studies by the archive. Morpho-constructive characteristics similar to the churches in Cășeu, Ileana, Livada (Dengeleag) crowned by the presence of the neo-baroque tower, the corrugated cornice that integrates decorative clocks, with a high level of difficulty in terms of construction, indicate a possible presence of Italian emigrant builders: Orman, Cluj County (1865-1867), Livada - Dindeleag, Cluj County (1868), Buciumi, Sălaj County (1872), Rus, Sălaj County (1890-1894), Poieni, Cluj County (1892), Apahida (1892), Borșa (1900), Dobricul Mare, Bistrița Năsăud county (1902), Sâncraiu Almașului, Sălaj county (1902), Agrieș, Bistrița Năsăud county (1905-1906), Șieu Cristur (1906), Bistrița Năsăud county, Lunca Ilvei (1906-1910), Bistrița Năsăud county, Chizeni (1910), Bistrița Năsăud county, Urișor (inc. 1910), Cluj county, Rohia, Maramureș county (1911), Church from Sașa (1907-1911), Alba county, Diviciorii Mici, Cluj county, (1912), Surduc, Sălaj county (1913), Câțcău, Cluj county (1914). However, the final demonstration remains to be validated following documented related archival studies.

Keywords: Italian emigrants, Greek catholic architecture, "Greek Catholic Episcopate Gherla", Greek catholic church from Cășeu, Italian Roman catholic church in Ileana, Greek catholic church from Livada (Dengeleag), Lorenzo Zottich, Antonio Baizero da Udine

REZUMAT. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Transilvania exista o cerere de forță de muncă specializată, pe șantiere precum construirea căilor ferate, construcția de drumuri și poduri, pentru care italienii proveniți din zone cu tradiție constructivă recunoscută, precum cei din zona Trentino, sunt încurajați și susținuți de administrația austriacă să emigreze. Emigranții italieni în Transilvania, în marea lor majoritate activând în domeniul construcțiilor, erau o comunitate săracă în mijloace, însă bogată în resurse umane și antreprenoriat. În subsidiar, acești constructori italieni, „maestri muratori”, stabiliți definitiv în Transilvania vor contracta șantiere mai mici, propuneri ale comunităților parohiale rurale mai înstărite, cazul fostelor sate grănicerești, capabile a susține financiar construcții mai elaborate, în plan morfo-stilistic și decorativ, reglementate sub umbrela aceluiași restricții imperiale sub imperativul cărora se construia în toate provinciile austriece ale

perioadei. În lipsa datelor de arhivă relevante la nivelul paternității edificiilor discutate aici, instrumentul prioritar al prezentului studiu ce urmărește identificarea colaborării unor „maestri muratori” italieni, este investigarea stilistică pornind de la certitudinea prezenței acestora în contextul a trei edificii bisericesti aferente perioadei de referință: biserica din Cășeu, construită de Antonio Baizero din Udine, biserica romano-catolică din Ileanda, ridicată de emigranții italieni pentru deservirea propriului serviciu religios și respectiv biserica din Livada (Dengeleag), construită de Lorenzo Zottich, posibil aparținând unei a doua generații de emigranți constructori italieni în Transilvania. Toate aceste construcții prezintă trăsături stilistice comune, integrate uneia din cele trei categorii reprezentative, identificate în cadrul „Episcopiei greco-catolice a Gherlei”, anume celui mai elaborat model arhitectural agreat de către autoritățile austriece: biserici rurale cu un singur turn pe fațadă, turn cu o profilatură neoclasică de inspirație a stilului baroc ce implică totodată cel mai complex nivel local de manoperă al momentului. În contextul lipsei datelor de arhivă relevante asupra paternității constructive în cazul majorității acestor edificii, identificarea prezenței și a participării constructorilor italieni pe șantierele din cadrul „Episcopiei greco-catolice de Gherla”, a utilizat ca instrument de studiu principal, analiza stilistică a monumentelor, ceea ce a avut drept rezultat lansarea unor ipoteze menite a fi validate în viitor prin studii aplicate de arhivă. Caracteristici morfo-constructive similare bisericilor din Cășeu, Ileanda, Livada (Dengeleag) încununate de prezența turnului neobaroc, a cornișei ondulate ce integrează orologii decorative, cu un nivel de dificultate ridicat în ceea ce privește construcția, ne indică o posibilă prezență a constructorilor emigranți italieni: Orman, jud. Cluj (1865-1867). Livada – Dindeleag, jud. Cluj (1868), Buciumi, jud. Sălaj (1872), Rus, jud. Sălaj (1890-1894), Poieni, jud. Cluj (1892), Apahida (1892), Borșa (1900), Dobricul Mare, jud. Bistrița Năsăud (1902), Sâncraiu Almașului, jud. Sălaj (1902), Agrieș, jud. Bistrița Năsăud (1905-1906), Șieu Cristur (1906), jud. Bistrița Năsăud, Lunca Ilvei (1906-1910), jud. Bistrița Năsăud, Chizeni (1910), jud. Bistrița Năsăud, Urișor (înc. 1910), jud. Cluj, Rohia, jud. Maramureș (1911), Biserica din Sașa (1907-1911), jud. Alba, Diviciorii Mici, jud. Cluj, (1912), Surduc, jud. Sălaj (1913), Câțcău, jud. Cluj (1914). Demonstrația finală rămâne însă a fi validată în urma unor documentate studii de arhivă aferente.

Cuvinte cheie: emigranți italieni, arhitectură greco-catolică, „Episcopia greco-catolică de Gherla”, biserica greco-catolică din Cășeu, biserica italienilor romano-catolică din Ileanda, biserica greco-catolică din Livada (Dengeleag), Lorenzo Zottich, Antonio Baizero da Udine.

Introducere

1. *Descriere generală, condiții istorice circumscrise zonelor incluse Imperiului habsburgic (Transilvania, Tirolul italian)*
2. *Situația arhitecturală și educațională în cadrul provinciilor integrate imperiului habsburgic. Limite legislative*
3. *Sistemul educațional, obținerea „brevetului” de meseriaș în domeniul construcțiilor*
4. *Pe urmele constructorilor italieni în Transilvania, în contextul șantierelor bisericilor din cadrul „Episcopiei greco-catolice Gherla”*
5. *Bibliografie. Abrevieri uzuale*

Limitările operate asupra subiectului propus ce are drept obiectiv principal reliefa efectelor constructive determinate de prezența unui important număr de italieni, „maeștri muratori” a căror emigrare în Transilvania este documentată în mai multe etape, după 1851 și respectiv 1900, sunt descrise de indicatori temporali și geografici specifici: anul 1853, al înființării „Episcopiei greco-catolice a Gherlei”, suprapusă geografic peste actualele județe transilvănene: Cluj, Alba, Sălaj, Bistrița-Năsăud, Maramureș (parțial) și respectiv anul 1918, ultimul an al ființării acestei dieceze sub administrație austriacă.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Transilvania exista o cerere de forță de muncă specializată, pe șantiere precum construirea căilor ferate¹, construcția de drumuri și poduri pentru care italieni proveniți din zone cu tradiție constructivă recunoscută, precum cei din zona Trentino, sunt încurajați și susținuți de administrația austriacă să emigreze².

Emigranții italieni în Transilvania, în marea lor majoritate activând în domeniul construcțiilor, erau o comunitate săracă în mijloace, însă bogată în resurse umane și antreprenoriat. În subsidiar, acești constructori italieni, „maeștri

¹ Primele tronsoane feroviare se deschid în 1868 în Transilvania, între Arad și Alba Iulia (între 1868-1873, urmând alte 13 linii), prima linie din România fiind deschisă în 1869, între București și Giurgiu, dar primul proiect feroviar datează din 1842, Radu Mârza, *Călători români privind pe fereastra trenului. O încercare de istorie culturală (1830 – 1930)*, Polirom, București, 2020, p.41.

² „3 martie 1851, 46 de lucrători fiemezi și alții 10 din zone învecinate pleacă spre Sibiu. Călătoria durează 3 săptămâni. Fuseseră solicitați de inginerul italian Floriano care aflându-se în Transilvania cere permisiunea Direcției generale a construcțiilor publice de la Viena, de a aduce forță de muncă italiană în Transilvania. Obține acceptul, inclusiv 2600 de florini necesari călătoriei acestora”, M. Felicetti – Renzo Francescotti, *Sulle ali di una rondine, Storie di emigrazioni da Predazzo alla Transilvania e intorno*. Provincia autonoma, Trento 2002, p.79.

muratori”, stabiliți definitiv în Transilvania vor contracta șantiere mai mici, propuneri ale comunităților parohiale rurale mai înstărite, cazul fostelor sate grănicerești³ capabile a susține financiar construcții mai elaborate, în plan morfo-stilistic și decorativ, reglementate sub umbrela aceluiași restricții imperiale sub imperativul cărora se construia în toate provinciile austriece ale perioadei.

Fig. 1. Turnul bisericii din Cășeu, construită de Antonio Baizero din Udine (1897-1900)

³ Începând cu anul 1761, Coroana austriacă a hotărât să organizeze și în Transilvania un cordon militar similar celui construit la sud și în alte zone ale Imperiului. Deși pericolul unei agresiuni din partea Imperiului Otoman nu era atât de acut ca la granița sudică cu două secole înainte, situația politică s-a accentuat prin reliefaarea altor rivalități apărute în cursul „războiului de șapte ani”; această stare de fapt a contribuit la completarea sistemului defensiv creat treptat, începând cu secolul al XVI-lea, și întins de-a lungul frontierei sudice aflate sub dominație austriacă, de la vest la est, pornind de lângă Marea Adriatică.

În lipsa datelor de arhivă relevante la nivelul paternității edificiilor discutate aici, instrumentul prioritar al prezentului studiu ce urmărește identificarea colaborării unor „maestri muratori” italieni, este investigarea stilistică pornind de la certitudinea prezenței acestora în contextul a trei edificii bisericesti aferente perioadei de referință: biserica din Cășeu, construită de Antonio Baizero din Udine, biserica romano-catolică din Ileanda, ridicată de emigranții italieni pentru deservirea propriului serviciu religios și respectiv biserica din Livada (Dengeleag), construită de Lorenzo Zottich, posibil aparținând unei a doua generații de emigranți constructori italieni în Transilvania. Toate aceste construcții prezintă trăsături stilistice comune, integrate uneia din cele trei categorii reprezentative, identificate în cadrul „Episcopiei greco-catolice a Gherlei”, anume celui mai elaborat model arhitectural agreat de către autoritățile austriece: biserici rurale cu un singur turn pe fațadă⁴, turn cu o profilatură neoclasică de inspirație barocă ce implică totodată cel mai complex nivel local de manoperă al momentului.

În contextul lipsei datelor de arhivă relevante asupra paternității constructive în cazul majorității acestor edificii, identificarea prezenței și a participării constructorilor italieni pe șantierele din cadrul „Episcopiei greco-catolice de Gherla”, va utiliza ca instrumentul de studiu principal, analiza stilistică a monumentelor, ceea ce va avea drept rezultat lansarea unor ipoteze menite a fi validate în viitor prin studii aplicate de arhivă.

1. Descriere generală, condiții istorice circumscrise zonelor incluse Imperiului habsburgic (Transilvania, Tirolul italian)

După anul 1683, ca urmare a ofensivei otomane spre vestul Europei, Ungaria și Transilvania, prin încheierea „Păcii de la Karlowitz” (1699), au intrat în componența Imperiului Habsburgic. Instaurarea politică și militară a dominației habsburgice în Transilvania, a fost însoțită de o nouă campanie contrareformistă a Bisericii Catolice, organizată în spiritul recuperator (cu metodologia aferentă) statuat la Trento⁵, în urmă cu aproape 150 de ani.

Dacă motivele răspândirii curentelor reformiste în Transilvania, sunt dogmatic și disciplinar asemănătoare cu cele din Europa Centrală, lupta catolicismului pentru recuperarea credincioșilor emigrați spre confesiunile reformate, precum și ofensiva confesiunilor reformate în sensul convertirii unui număr cât mai generos de ardeleni, vor contura aspecte specifice cadrului socio-politic și geografic transilvan.

⁴ O singură excepție reprezentată de biserica cu două turnuri din Sașa, construită între anii 1907-1911.

⁵ Sub numele latin „Concilium Tridentinum”, s-a extins pe o perioadă cuprinsă între anii 1545-1563.

Miza supremă a confruntărilor religioase ce domină spațiul transilvan al secolului al XVI-lea și al XVII-lea devine convertirea și subordonare confesională a populației române, care se declanșează din trei direcții distincte: luterană, calvină și în final catolică, după o fază de repliere a forțelor profund zdruncinate și afectate de izbucnirea și larga răspândire a Reformei transilvane.

Situația românilor din Ardeal, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, este una dintre cele mai grele în contextul socio-politic al zonei. Potrivit actului din 1437⁶ și diferitelor constituții elaborate după aceea, ei nu formează o „națiune” în înțeles juridic, cu drepturi politice, așa cum sunt nobilii, secuii și sașii; ei nu au deci, reprezentanți în dietă și în guvern sau organism politic propriu. Statutul de „tolerați”⁷ era dublat de nerecunoașterea religiei ortodoxe în rândul religiilor recepte ale provinciei, alături de religiile catolică, calvină, luterană și unitariană.

În fața alianței dintre stat și biserică, după 1689, se afla o lume ortodoxă ce aparținea din punctul de vedere confesional spațiului greco-răsăritean, plasată sub jurisdicția mitropolitului ortodox de Alba-Iulia⁸.

Oferta de unire venită dinspre biserica Romei, susținută de statul austriac, a găsit ecouri favorabile în rândurile clerului ortodox, căruia i s-au oferit o serie de privilegii, de care beneficiau, aceleași cu ale catolicilor, dar și conservarea ritului, a calendarului (iulian) și a obiceiurilor bisericii răsăritene. Era o șansă pentru acest cler de a depăși statutul de inferioritate⁹, iar în perspectivă situația putea să se răsfrângă asupra comunităților de credincioși pe care le păstoreau.

Artizanii și negociatorii proiectului unionist au fost călugării iezuiți¹⁰, principal instrument al *Contrareformei* catolice, pe toate fronturile misionare europene, asiatice sau africane, care dintre toate ordinele aveau în acel moment cea mai vastă experiență dintre toate ordinele călugărești catolice și obținuseră chiar și în răsărit succese răsunătoare¹¹.

⁶ „Unio trium naționum”.

⁷ O constituție de secol XVII definește statutul de *tolerați*: „Locuitorii ce țin de secta românilor sau grecilor se suferă provizoriu în țară (pro tempore), cât le va plăcea principilor și pământenilor țării”, apud, C. Giurăscu, *Istoria românilor*, vol. III, București, Editura Bic All, 2007, p. 269.

⁸ Nicolae Bocșan, *Biserică și stat*, în Ion-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari Andras (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. III, p. 95.

⁹ N. Bocșan, *op. cit.*, p. 96.

¹⁰ Ordinul religios aprobat de papa Paul al III-lea în perioada tensionată din apropierea Conciliului tridentin, în anul 1540, sub conducerea lui Ignațiu de Loyola. Se vor afirma ca principal instrument al *contrareformei* vaticane; alături de cele trei jurăminte (*voturi*) călugărești uzuale (ascultare, castitate, sărăcie), iezuiții au introdus un al patrulea *vot*, anume cel de ascultare necondiționată față de suveranul pontif.

¹¹ Cea mai recentă reușită a iezuiților în răsărit era unirea populației rutene cu biserica Romei.

După alungarea turcilor din Buda, stăpânită de ei timp de 155 de ani, la 1686 și după oprirea otomanilor la porțile Vienei, în anul 1683, călugărul iezuit Francisc Ravasz întocmise un vast plan, ce mergea până la detalii, a unirii celor două biserici: romano-catolică și greco-ortodoxă.¹²

Platforma de pe care a fost negociată unirea a fost acceptarea punctelor „*Conciliului de la Florența*” (1439): Primatul papal, filioque, existența purgatoriului și valabilitatea azimei ca materie a euharistiei, ca normă definitorie a credinței catolice, și păstrarea ritului, disciplinei și dreptului de tip oriental, respectiv a identității spirituale orientale¹³.

Românii au răspuns ofertei de unire prin „Declarația oficială și solemnă de unire” din 21 martie 1697, de la Alba-Iulia, prin care au mărturisit acceptarea celor patru puncte florentine, poziția lor fiind reconfirmată printr-o a doua declarație, în iunie 1697.

La acea dată, catolicismul era o soluție pentru românii ortodocși pentru a depăși starea de „tolerați” în care se aflau, mai ales că li se permitea păstrarea ritului, a pravilei ortodoxe, a elementelor de identitate ecleziastică și chiar națională¹⁴.

Implicarea fermă a administrației austriece în acest capitol al istoriei religioase și implicit constructive aferente este ilustrată de episoadele corelate momentelor de contestare a unirii religioase. Mișcările de întoarcere la ortodoxie din secolul al XVIII-lea au fost favorizate de numărul mare de preoți hirotonisiți de ierarhia ortodoxă, de circulația intensă a cărților bisericești tipărite în Țara Românească¹⁵, în absența unei tipografii unite¹⁶.

Contraofensiva austriacă va avea consecințe teribile cu implicații inclusiv culturale profunde, prin decizia generalul Bukow care ordonă ca aceste centre ale rezistenței religioase să fie distruse.

Căpitanul orașului Sibiu comunică, la 13 iunie 1761, următoarele: „mănăstirile de lemn să fie arse pretutindenea, cele de piatră să se distrugă și să se facă raport Excelenței Sale Generalului atât despre restituirea bisericilor(către uniți), cât și despre demolarea lor¹⁷”.

Din fericire, ordinul nu s-a respectat peste tot, însă acest episod rămâne o pată asupra regimului austriac și a generalului Bukow în particular, fiind prilejul

¹² Z. Pâclișanu, *Biserica și romanismul*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș 2005, p. 92.

¹³ N. Bocșan, *op. cit.*, p. 96.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ N. Bocșan, *op. cit.*, p. 98.

¹⁶ Solicitată împărătesei în repetate rânduri de către Klein, doar în vara anului 1747 va fi restaurată în favoarea uniților tipografia de la Alba-Iulia, vezi Z. Pâclișanu, *op. cit.*, p. 348.

¹⁷ Apud, C. Giurăscu., *op. cit.*, p. 277.

unor acte de vandalism nemaîntâlnite, în cursul cărora au fost distruse monumente de artă și arhitectură seculare cu o valoare inestimabilă¹⁸.

La 12 decembrie 1850, împăratul Francisc I a decis aprobarea propunerilor conferinței din 18 noiembrie 1850, fapt ce semnifică pentru românii uniți din Transilvania ridicarea episcopiei lor la rang de mitropolie și înființarea a două noi episcopii, a Gherlei și respectiv a Lugojului, în Banat¹⁹.

„Episcopia greco-catolică a Gherlei”, înființată în anul 1858, a doua ca mărime din corpul „Bisericii române unite” era constituită din parohii așezate atât în părțile ardelenne cât și în cele unghurene care „aduceau cu sine tradiții și realități ecleziastice diferite, adeseori antinomice, noua eparhie armenopolitană constituia în esență o soluție de compromis. Pe de-o parte, ea răspundea imperativului unei administrații ecleziastice mai eficiente, resimțită mai ales în părțile nordice ale eparhiei de Făgăraș situate la mare distanță de scaunul episcopal de la Blaj. Pe de altă parte, actul venea în întâmpinarea unui mai vechi proiect al românilor din părțile nord-vestice (Satu-Mare Maramureș, Chioar, Crasna, Solnocul de Mijloc) care urmărea constituirea unei episcopii proprii prin ieșirea lor de sub jurisdicția episcopiei rutene de Muncács.

Decizia forurilor politice vineze a fost comunicată „Sfântului Scaun”, la 21 martie 1851, prin intermediul ambasadorului Austriei la Vatican, Maurizio Esterhazi. La Roma, în discuțiile care au avut loc în chestiunea bisericii greco-catolice, s-a constatat că problema mitropoliei, specifică acestei confesiuni, era diferită de cea a mitropoliei de rit latin. În consecință, Congregației “de Propaganda Fide” i-a fost încredințată sarcina de a organiza mitropolia română în concordanță cu disciplina bisericii orientale²⁰.

În 26 noiembrie 1853, Papa Pius al IX-lea a emis bula „Ad Apostolicam Sedem” prin care a fost înființată canonic Eparhia de Gherla. În 5 iunie 1930, prin bula „Sollemni conventione”, Provincia Mitropolitană a fost rearondată, Eparhia de Gherla mutându-și sediul la Cluj, devenind de atunci Eparhia de Cluj-Gherla.

Locuitori ai aceluiași imperiu multinațional, emigranții italieni proveneau din Trentino, teritoriu integrat administrativ provinciei austriece Tirol, aflat sub ocupație habsburgică încă din secolul al XVI-lea²¹. În secolul al XVI-lea Trentino decade economic odată cu integrarea politică și administrativă în Imperiul

¹⁸ Mănăstirile, Prislop, Râmeț, Geoagiu de Sus și multe altele în Țara Oltului.

¹⁹ V. Bojor, *Canonicii episcopiei greco-catolice a Gherlei, Viața Creștină*, Cluj-Napoca 2000, p. 10.

²⁰ Ana Victoria Sima, *O episcopie și un ierarh. Înființarea și organizarea Episcopiei Greco-Catolice de Gherla în vremea Episcopului Ioan Alexi*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2003, p. 34.

²¹ M. Felicetti – Renzo Francescotti, *Sulle ali di una rondine, Storie di emigrazioni da Predazzo alla Transilvania e intorno*. Provincia autonoma, Trento 2002, p. 20.

habsburgic. Situație care va dura până în anii dinaintea primului război mondial, când acest teritoriu italian își recâștigă o anumită autonomie administrativă. Începând cu anul 1902, crește și reprezentarea lor în Dieta din Innsbruck, pe principii lingvistice, crește proporționalitatea reprezentativă a grupului italian la paritate cu cel german.

Secolul al XIX-lea a fost pentru trentini, cum a fost pentru restul Europei, o epocă de mari contradicții. Progresele tehnologice rapide nu au fost imediat însoțite de o îmbunătățire a condițiilor de viață a păturii umile, sărace și cea mai consistentă a populației. Acestea erau condițiile în care constructorii italieni au ales să caute o șansă de viață mai bună într-o zonă periferică a imperiului habsburgic.

2. Situația arhitecturală în cadrul provinciilor integrate imperiului habsburgic. Limite legislative

În baza Șematismelor²², se poate face un bilanț numeric riguros al construcțiilor eclesiastice de zid ridicate în comunitățile greco-catolice în primele trei decenii după Revoluția de la 1848. Este vorba de 71 de edificii noi, ridicate în Dioceza Gherlei, ceea ce dovedește, pe de-o parte, o certă ameliorare a condiției economice a satului românesc ca urmare a ștergerii robotelor, iar pe de altă parte, o atotcuprinzătoare voință de afirmare socială, în consonanță cu marile mutații pe care le trăiește națiunea în ansamblul ei.²³

În prima jumătate a secolului al XX-lea (1900-1947), în pofida situației sărace a satelor studiate de noi în contextul construirii bisericilor greco-catolice, în majoritatea documentelor de corespondență aferente perioadei de referință se menționează ridicarea unui număr aproape triplu de biserici de zid - 178 de edificii -, în comparație cu doar 71 biserici de zid construite în perioada 1853-1900.

Evenimentul major care furnizează un „boom” constructiv în cadrul „Episcopiei de Gherla”, și ulterior de Cluj-Gherla, este Unirea cu România, la 1918, moment în care transferul instituțional va crea condiții prielnice inedite la nivelul programului constructiv religios global în Transilvania, ce primește acum importante conotații naționale.

În contextul constructiv al secolului al XIX-lea, se atinge o importantă culme cantitativă și calitativă prin edificarea unor biserici mari de către comunități

²² Șematism Gherla, 1882 și Șematism Blaj, 1900.

²³ Simion Retegan, *Prestigiu social și edificiu de cult. Construcții de biserici în satele românești ale Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1880)*, în „David Prodan. Puterea modelului”, Cluj-Napoca 1995, p. 217.

române vizibil mai înstărite, precum cele incluse anterior „Regimentului al II-lea grăniceresc”²⁴, episcopia fiind capabilă să susțină financiar realizarea unui singur proiect mai important, cel al bisericii mănăstirii Nicula.

Din punct de vedere estetic, la sfârșitul secolului al XVIII-lea Împăratul decidea pentru întreaga Monarhie standardizarea și uniformizarea factorului vizual. În domeniul arhitecturii ecleziastice erau transmise departamentelor pentru construcții directive precise²⁵ referitoare la modul în care trebuia construită și decorată o biserică. Departamentele din regiuni aflate în subordinea celui de la Viena – „Hofbauamtsdirektion”²⁶ - nu aveau dreptul să decidă asupra aspectelor de ordin estetic al construcțiilor. Desenele arhitecturale erau standardizate și trebuiau să conțină culori, scală, forme, linii, legendă, definite în mod oficial. Pentru a se asigura că toate planurile care ajung la Viena pentru avizare respectau această structură, a fost trimis un model de plan tipizat, către toate departamentele din teritoriile habsburgice.²⁷

Prin „*Edictul de Toleranță*” din anul 1781, Împăratul Iosif al II-lea le-a permis și altor confesiuni să ridice biserici, cu unele restricții. Pentru a împiedica diversificarea aspectelor exterioare ale bisericilor și a nu lăsa la latitudinea confesiunilor să decidă asupra imprimării identității estetice²⁸ a fiecărei construcții, au fost realizate mai multe tipuri de planuri tipizate („Normplan”). Cele trei tipuri de plan realizate la sfârșitul secolului al XVIII-lea ne sunt cunoscute cu exactitate: două planuri sunt longitudinale, iar unul este central, câteva elemente decorative făcând diferența între ele. Acestea erau răspândite la sfârșitul secolului al XVIII-lea, însă în urma modificărilor operate în timpul lui Iosif al II-lea a circulat cu precădere planul longitudinal. În toate cele trei cazuri, modelul tipizat prezenta un interior tăvănit, un turn pe fațada principală și câte un decor minimalist, alcătuit doar din panouri dreptunghiulare de tencuială. Toate aceste planuri standard erau destinate unor biserici mai mici, de la sat.²⁹ Este modelul pe care îl vor adopta cu foarte puține excepții parohiile greco-catolice, în marea lor majoritate plasate

²⁴ Năsăud, Budacul de Sus, Coșbuc, Găureni, Ilva Mică, Leșu, Mititei, Morăreni, Poieni, Rus, Sângeorz Băi.

²⁵ Maria-Gabriela Rus, *Arhitectura ecleziastică în Episcopia Greco-Catolică de Oradea (1848-1860)* (mss.), Universitatea „Babeș-Bolyai”. Facultatea de Istorie și Filosofie. Teză de doctorat. Conducător științific: Prof. univ. dr. Nicolae Sabău, Cluj-Napoca 2012, p. 50.

²⁶ „Hobbauamt” (Departamentul Imperial pentru Construcții) înființat în anul 1500, restructurat de Împărăteasa Maria Teresa în anul 1751 și numit în continuare *Hofbauamtsdirektion*.

²⁷ Christian Benedik, *The viennese Hofbauamt and its building departments in Lombardo-Veneto*, în „La cultura architettonica nell'età della restaurazione”, Giuliana Ricci, Giovanna D'Amia (ed.), Milano 2002, pp. 57-58.

²⁸ Maria-Gabriela Rus, *op. cit.*, p. 52.

²⁹ *Ibidem*.

rural, biserici construite cum vom vedea în cele ce urmează cu ajutorul unor „maestri muratori” imigrați recent sau în urmă cu câteva decenii, în spațiul transilvănean.

În Ungaria, departamentul pentru arhitectură – „Suprema Directio Hydraulico-Aedilis”³⁰ - furniza modele de planuri tipizate (cel puțin trei variante) pentru biserici, școli și case parohiale. Planurile erau folosite indiferent de confesiune, motiv pentru care doar variațiile stilistice sau dimensiunile sunt cele care le diferențiază.³¹

Acest tip de decizii erau ancorate în principiile politicii de la Curte a noului Împărat. O altă prevedere a acestor directive presupunea respectarea principiului conform căruia dimensiunile unei construcții noi erau date de locația în care aceasta era poziționată. Iosif al II-lea a stabilit ca dimensiunea unei clădiri să fie în relație cu locația în care aceasta era poziționată și cu importanța pe care o are, ceea ce însemna că o biserică mică din capitală putea să fie mai decorată decât una din provincie.³²

Faptul că au fost impuse anumite tipuri de plan explică asemănarea dintre bisericile ridicate între 1783-1825 în Monarhia Habsburgică. În provincii s-a pierdut în mare parte identitatea arhitecturală, deoarece Împăratul stabilea identitatea arhitecturală în ansamblu.³³ Tot referitor la aspectul bisericilor, un decret regal emis în Ungaria în anii 1808-1809 specifica faptul că numai în orașe sau în satele mai mari bisericile puteau fi prevăzute cu bolți, pe când bisericile din satele mici trebuiau să fie tăvănite.³⁴

3. Sistemul educațional, obținerea „brevetului” de meseriaș în domeniul construcțiilor

Îndemnurile primilor episcopi ai Diecezei Gherlei referitoare la construirea bisericilor parohiale vizau în principal stabilitatea și soliditatea construcțiilor: *după plan bun*³⁵, întocmit de *maestrii înțelepți*³⁶, rarele sfaturi stilistice fiind oarecum evazive: *după unu gustu esteticu și stilu nou*.³⁷

³⁰ Direcția pentru arhitectură avea în subordine toate departamentele regionale pentru construcții.

³¹ Maria-Gabriela Rus, *op. cit.*, p. 53.

³² Christian Benedik, *op. cit.*, p. 58.

³³ Maria-Gabriela Rus, *op. cit.*, p. 50.

³⁴ Decretele regale din 6 septembrie 1808 și 25 iulie 1809.

³⁵ V. Bojor, *op. cit.*, p. 113.

³⁶ *Ibidem*, p. 112.

³⁷ SJAN CJ, F. EGCC-G, inv. 1003, *Specificațiunea Obiectelor Synodului Provinciale, Blaj 1861*, cota 145/1861, f. 3.

Una dintre explicații o găsim în organizarea administrativă a resorturilor de construcții ale Monarhiei Habsburgice care, pe tot parcursul secolului precedent, urmărise printr-un control centralizat uniformizarea structivă și decorativă a tuturor edificiilor religioase, nepermițând autorității canonice nici un fel de imixtiune.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, începe să se contureze profilul unei instituții moderne în domeniul organizării de construcții. În teritoriile aflate în proprietatea bisericii sau a unor nobili, muncile erau coordonate de un inspector de construcții, administrator de moșie, matematician sau „geometru” (inginer).³⁸ Aceștia aveau nevoie de pregătire tehnică, administrativă și de experiență în domeniul arhitecturii. Inspectorul în construcții era reprezentantul celui care a comandat lucrarea, având ca și atribuții: supravegherea tuturor muncilor și a materialelor și contabilizarea sumelor plătite. El ținea nu numai evidența financiară a sumelor stabilite în contracte, a plăților lucrătorilor, ci făcea și borderourile anuale ale încasărilor în bani și materiale, evidența cheltuielilor și încasărilor - în borderoul *Baukasse* - al tuturor construcțiilor bisericilor sau a altor clădiri de pe moșia respectivă.³⁹

Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, inginerii care lucrau în construcții au fost încadrați în categoria *matematicieni*. Pe atunci, majoritatea nu aveau o pregătire de specialitate obligatorie pentru ingineri. O nouă generație de ingineri a fost formată la „Institutum Geometricum Hydrotechnikum”, care a funcționat în cadrul Facultății de Filosofie, începând cu anul 1785. Pregătirea se întindea pe o perioadă de trei ani, Institutul funcționând până în 1850.⁴⁰ După 1849, modificările introduse de regimul neoabsolutist în domeniul arhitectural vizau mai mult descentralizarea instituțională⁴¹ și nu vor afecta *de facto* situația descrisă mai sus.

S-a născut astfel, o nouă generație de ingineri care au fost angajați în sistemul de stat al Imperiului, mai ales în departamentele pentru construcții aferente fiecărei zone. În Ungaria, departamentul pentru arhitectură se numea „Suprema Directio Hydraulico-Aedilis” și a funcționat inițial la Bratislava, după care s-a mutat la Buda, în anii '80 ai secolului al XVIII-lea. În fruntea „Oficiului de Construcții al Visteriei se afla un Kameral-Architektus”. În subordinea lui lucrau desenatori („Bauzeichner”, „Delineator”), ingineri („Ingenieur”, „Cameralis geometra”) și practicanți („Ziechnungs-Practicant, rei aedilis practicans”).

³⁸ Maria-Gabriela Rus, *op. cit.*, p. 58.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 51.

⁴¹ „General-Baudirektion” este desființată în anul 1852; această instituție coordona la nivel central activitatea tuturor departamentelor de construcții din Imperiu.

În teritoriile aparținătoare visteriei erau angajați mai mulți constructori („Kameral-Baumeiste”) care erau coordonați de către „Oficiul de construcții”. Printre cei care au condus Oficiul în secolul al XVIII-lea, îi întâlnim pe Johann Baptist Martinelli – „architectus aulicus et cameralis”, Anton Hildebrandt - numit în 1772 inginer-șef constructor al Curții Imperiale, sau Tallherr Joseph.⁴²

Prin prisma acestor coordonate, atitudinea vlădicilor pare explicabilă: în lipsa oricărei autorități legislative, ei se limitau la a-și îndemna enoriașii să își aleagă *plan bun făcut de maestru înțelept*, adică un antreprenor-inginer („geometra”) sau un bun meșter constructor italian („maestro muratore”) capabil a ridica o biserică după unul din planurile puse la dispoziție de către autoritatea politică, cu foarte puține licențe structurive sau formale permise. Acest constructor - antreprenor, cu responsabilitățile constructive specifice perioadei, este elementul cheie în faza de proiectare, autorizare și execuție a construcției.

Analiza documentelor vremii aferente construcțiilor din Dioceza Greco-Catolică a Gherlei, pe fondul subordonării directivelor generale austro-ungare, prelevează „portretul” personajelor-cheie care pun în mișcare resorturile construirii unei biserici în această regiune canonică. La 6 aprilie 1862, administratorul tractual al Chiuzei, împreună cu judele cernal, semnează un contract⁴³ cu Grigoraș Moldovan, „maistrul de murărie” din Gherla, pentru ridicarea bisericii din Săsarm. Nu știm ce pregătire teoretică avea acest antreprenor sau dacă avea vreuna (prevederile contractuale îl menționează ca executant exclusiv, revenindu-i atât sarcina aprovizionării cu materiale, cât și executarea și responsabilitatea construcției), însă perioada scurtă de doar 12 luni în care se angajează să finalizeze lucrările și garanția totală⁴⁴ pe care o oferă ne îndreptățesc să deducem o stăpânire fără ezitări a meseriei. Această concluzie este întărită prin menționarea aceluiași maestru într-un alt document; în contextul în care constructorul își oferă serviciile în vederea construirii bisericii din Orman, parohul satului transmite primcuratorului informațiile avute la dispoziție despre experiența sa: *acest maestru e Grigore Moldovan, care știm că au ridicat din ruină baserica Mintiului, au tras boltitura la a Franciscanilor din Gherla și altele*.⁴⁵

⁴² *Ibidem*, p. 51.

⁴³ SJAN CJ, F. EGCC-G, F. EGCC-G, 1862-710, f. 9.

⁴⁴ *La un cas când aceia nu ar corespunde a măsurat planului sus atins sau după edificarea aceiași începând, sub decurs de 3 ani exclusive s-ar dărama, ruina ori ar crepa, spre excontestarea daunei aceiași obveniende din vina mea, imide oblig ca cauțiunea casa mea proprie din Gherla de sub numaru 36, cu toate superedificatele economice și cu intreg fundul intravilan a aceiași.*

⁴⁵ SJAN CJ, F. EGCC-G, 1863-821.

Un alt contract⁴⁶ semnat șase ani mai târziu între reprezentanții comunității din Salatiu (judele, curatorul prim, parohul, fătul și alți 16 săteni) și „maistrul Moldovan Abraham” menționează o perioadă de 2 ani pentru terminarea lucrărilor și o garanție de un an de la terminarea acestora, fără a specifica însă modalitățile concrete de acoperire a eventualei daune, în cazul în care construcția s-ar deteriora prematur. Suma contractului era de 2000 de florini austrieci. Nici aici nu avem date referitoare la pregătirea teoretică a constructorului, însă calitățile profesionale ale acestuia sunt sugerate în contextul zonelor de risc crescut al construcțiilor: *Maistrul sus numit se obligă ca lucrul zidului și al turnului bisericii, precum și boltitura, după îndatorirea și experiența [sa] a-l duce în deplinire*⁴⁷.

Un profil de constructor diferit, deși în esență cu atribuții identice, îl furnizează contractul încheiat la Șireag, la 1 august 1865, pentru realizarea bisericii din Florești.⁴⁸ Acest document este semnat pe de-o parte de *Lorenzo Zottich – maestro muratore*, asistat de protopop și parohul greco-catolic, și de cealaltă parte, în numele comunei semnează curatorul prim, fătul, cinci curatori, judele și alți 6 săteni. De la bun început, prezența factorilor de decizie ecleziastică (protopop), indică încrederea și prestigiul de care se bucura constructorul respectiv.

Cauza cea mai plauzibilă în urma studiului de arhivă, ce explică metamorfozarea denominativă a constructorului pe parcursul aceluiași document, colaborarea și instrucția în domeniu pe lângă un „maestro muratore” italian, foarte posibil, tatăl său.: dacă la începutul contractului acesta se identifică în limbajul local românesc - *Eu, Laurențiu Zottich, măiestru de zidărie din Dindeleag*⁴⁹ - finalul este semnat de *Lorenzo Zottich, maestro muratore*, cu o căutată emfază. În încercarea de a reconstitui portretul constructorului Laurențiu Zottich, am efectuat o cercetare de arhivă a registrelor parohiale⁵⁰ aferente satului Livada (Dengeleag), în urma căreia am aflat următoarele date biografice.

Laurențiu Zottich, „zidariu”⁵¹, s-a născut în anul 1838 în satul Dengeleag⁵² Livada, și a fost primul născut al Annei Zottich, „femeie nobilă” de religie romano-catolică deci posibil de origine italiană, cum sugerează de altfel prenumele Anna sau Francesca al uneia dintre fiicele sale. Ceilalți copii ai Annei, frații mai mici ai constructorului, au fost: Andrei, Maria și Francesca. Laurențiu se căsătorește la 28

⁴⁶ SJAN CJ, F. EGCC-G, 1870-1995, f. 10-v-11-r.

⁴⁷ *Ibidem*

⁴⁸ Simion Retegan, *op. cit.*, doc. nr. 267, pp. 287-289.

⁴⁹ Azi Livada, sat din comuna Iclod, jud. Cluj.

⁵⁰ SJAN CJ, F. *Matricole parohiale de stare civilă*, 138/2; 138/3.

⁵¹ SJAN CJ, F. *Matricole parohiale de stare civilă*, 138/2, f.-27-r.

⁵² SJAN CJ, F. *Matricole parohiale de stare civilă*, 138/3, f.-51-r.

august 1864, la vârsta de 26 de ani, cu Maria Mureșan, în vârstă de 20 de ani⁵³, greco-catolică din Dengeleag; este posibil ca ei să se fi cunoscut încă din copilărie, adresele lor indicând aceeași stradă și poziții apropiate ale caselor: Laurențiu locuia pe str. Mare la nr. 100, iar Maria la nr. 75.⁵⁴ La data căsătoriei, Laurențiu era orfan de tată.⁵⁵ După un an de la căsătorie, pe data de 21 mai 1865⁵⁶, se naște Rosalia Zottich, fiica celor doi tineri căsătoriți, acum de 27 și respectiv 21 de ani⁵⁷; copilul va deceda după numai nouă zile de la naștere.⁵⁸

În primăvara anului următor, la 13 februarie 1866⁵⁹, moare și mama constructorului, Anna Zottich. Pierderea mamei va fi parțial compensată prin nașterea celei de-a doua fetițe (și aparent ultima), șase luni mai târziu (13 iulie 1866); în mod natural, aceasta va primi numele bunicii de curând dispărute, Anna Zottich. Laurențiu și Maria nu au mai avut alți copii, dar, înaintați în vârstă, după cincizeci de ani, au botezat mai mulți prunci, rude din partea nevestei, din familia Mureșan: pe Ioan - în anul 1890⁶⁰, o altă fetiță, Rosalia⁶¹ (numele primei născute decedate) Mureșan și pe Gavrilu Mureșan⁶² - în anul 1891, iar în 1892 pe Ioanu Mureșan.⁶³

Rămâne de cercetat în continuare perioada potențialelor studii ale lui Laurențiu Zottich care, din perspectiva statutului social al mamei - *femeie nobilă* - și al religiei romano-catolice, l-ar putea surprinde pe tânăr cel puțin în calitate de seminarist al piariștilor din Cluj. În lipsa unor asemenea informații, revenim la indicatorii financiari pe care îi avem la dispoziție: pentru executarea bisericii din Florești, Laurențiu Zottich pretindea suma moderată de 3500 de florini, iar la Livada contractează realizarea bisericii contra sumei apropiate de 4100 de florini⁶⁴, ceea ce ne determină să considerăm cea de-a doua variantă, a colaborării pe plan local cu un meșter italian, mai apropiată de realitate.

Explicații și argumente suplimentare ne furnizează o scrisoare⁶⁵ a parohului Gregoriu Mureșan, adresată prim curatorului Ormanului⁶⁶, Georgiu Mohole, la

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ SJAN CJ, F. *Matricole parohiale de stare civilă*, 138/2, f. 27-r.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 57-v.

⁵⁸ *Ibidem*, f.-57-v.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 59-v.

⁶⁰ SJAN CJ, F. *Matricole parohiale de stare civilă*, 138/3, f.-51-r.

⁶¹ *Ibidem*, f. 52-r.

⁶² *Ibidem*, f.-54-r.

⁶³ *Ibidem*, f. 55-r.

⁶⁴ SJAN CJ, F. EGCC-G, 1863-3001, f. 36.

⁶⁵ SJAN CJ, F. EGCC-G, 1863-821.

⁶⁶ Sat din comuna Iclod, jud.Cluj.

17 martie 1863, în care se arată demersurile și dificultățile întâmpinate în găsirea unui constructor adecvat: *prin curatori, mă silesc precum mărturisească ei că i-am trimis, unde numai ar afla un arhitect bun, că, făcând un plan coresponzător, după ce s-ar aproba, să ne putem prinde de lucru; maestrul lemnar din Gherla nice mie nu mi-a placut, precum nice planul lui: acela din Ocna Desului, încă nu-i arhitect, ci numai murar, care au bancrutat cu spitalu comitatens din Des, încât toate i s-au confiscat din cauza că, cercându-i-se opul cu geometra, s-au aflat necoresponzător planului. Astăzi s-au înfățoșat la noi un alt maestru din Gherla, cu un plan de baserică care aici îl alăturez; acest maestru e Grigore Moldovan, care știm că a ridicat din ruină biserica Mintiului, au tras boltitura la a Franciscanilor din Gherla și altele.*

Din rândurile de mai sus rezultă o ierarhizare și o definire a calificărilor locale în domeniul construcțiilor; conform acestei ierarhizări, „maiestrul murator” era un constructor experimentat căruia îi lipseau însă studiile teoretice de nivel superior, în contextul cărora ar fi fost plasat în categoria mai largă de arhitect. Arhitectul se suprapune practic cel mai exact portretului inginerului (*geometra*) cu pregătire academică, responsabil în epocă atât cu desenarea unor planuri – model, în acord cu legislația austro-ungară în vigoare, descrisă mai sus, și adaptate parcelei de teren furnizate de către comanditari, cât și cu execuția unei structuri arhitecturale solide pentru care oferea garanții materiale personale.

Același document furnizează clarificări importante referitoare la diferențele valorice existente între acești antreprenori cu pregătire, experiență și notorietate diferite: *un arhitect perfect sau un geometra pentru un plan singur pretind 50 de florini, (...) apoi e de considerat și acea împrejurare că un arhitect renumit nice nu face vorba pentru a face un edificiu de 5000 de florini.*⁶⁷

Totuși, cu doar un an mai înainte, „maiestrul” contractase construirea bisericii din Săsarm, de dimensiuni asemănătoare, dar ceva mai dezvoltată din punct de vedere decorativ, pentru doar 3000 de florini; acest lucru ne determină să păstrăm o anumită rezervă în legătură cu subiectivismul parohului din Orman, ușor copleșit de aceste probleme organizatorice pe care dorește să le surmonteze cât mai curând, prin nefamiliarizarea cu costurile reale ale construcțiilor contemporane.

În această lumină, nu este surprinzător faptul că lucrarea va fi în final contractată de arhitectul Francisc Fekete, în cursul aceluiași an. O scrisoare⁶⁸ adresată de același paroh Gregoriu Mureșan aduce la cunoștința Consistoriului Greco-Catolic starea de fapt: *Comuna noastră greco-catolică a Ormanului, după hotărârea s. Consistoriu și-au condus arhitect spre a-și zidi biserica, pe d. Francisc*

⁶⁷ SJAN CJ, F. EGCC-G, 1863-821.

⁶⁸ SJAN CJ, F. EGCC-G, 1863-2068, f. 3.

Fekete, după planul aici alăturat sub lit. A, care de s. Consistoriu este și aprobat. Fără a fi menționată valoarea contractului și în lipsa păstrării acestuia, putem bănuși că unul dintre motivele insuccesului ofertei făcute de maestrul Grigore Moldovan⁶⁹, în ciuda recomandării disimulate a parohului exasperat pe moment de greutatea sarcinii, era totuși de natură pecuniară.

În concluzie, în urma analizei documentelor avute la dispoziție, a situației din teren și a legislației austro-ungare în vigoare, putem afirma că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea procesul constructiv al bisericilor greco-catolice de zid, în noua provincie canonică a Gherlei, se făcea pe un fundal politic mai permisiv față de perioada precedentă, dar strict regularizat la nivel legislativ, având la bază opțiunea fundamentală a comunității parohiale prin al cărei efort conjugat erau susținute cheltuielile aferente pe întreaga durată a construcției. Coordonatorii acestor șantiere se confundă cu executanții, sub diferitele lor denumiri: „geometra” sau „arhitect”, semnatarii unor proiecte prestabilite, agreeate de autoritatea politico administrativă și promovate la nivel de model arhitectural de către autoritatea bisericească, „maiestru de zidărie” sau „maestro muratore”, în contextul constructorilor emigranți italieni, personaje cheie în faza constructivă graduală a edificiului, practicieni pe a căror carte de vizită era prezentă mai mult experiența, decât instrucția tehnică. În acest context, prezența unui „maestro muratore” din ambianța emigrației italiene indică, un nivel superior al șantierului, al resurselor financiare și umane angajate.

Preferința comanditarilor pentru această categorie de constructori este justificată prin prisma datelor financiare care răzbat din documentele vremii (contracte, scrisori), sugerând faptul că implicarea directă a unui arhitect sau un inginer, creștea masiv costurile de construcție, în vreme ce soluția frecventă de compromis era delegarea sarcinilor corelate șantierului unui „maiestru de zidărie” a cărui notorietate se baza pe experiență, în situația în care nivelul material al comunităților locale, deși ușor ameliorat în epoca liberalismului, se plasa de cele mai multe ori la limita subzistenței⁷⁰.

⁶⁹ Apare și sub numele de Grigoraș Moldovan, contract cu satul Săsarm, Simion Retegan, *op. cit.*, doc. nr. 191.

⁷⁰ În cadrul cercetării vaste aplicate unui număr de 183 de edificii construite în cadrul episcopiei greco-catolice de Gherla și Cluj-Gherla, în perioada 1853-1947 am identificat ingineri în foarte puține cazuri și doar în contextul unor biserici de referință precum inginerul Andrei Mazanek, care elaborează planurile bisericii din Năsăud, centrul emfatic al Regimentului al II-lea grăniceresc al coroanei habsburgice, vezi Ina Roșu Vădeanu, *Programul arhitectural al Bisericii Române Unite cu Roma, Episcopia de Gherla și Cluj – Gherla (1953 – 1947)*, Ed. Mega, Cluj-Napoca 2018, pp. 143-144.

Un profil excepțional pentru spațiul și perioada de referință ne furnizează constructorul italian Antonio Baizero din Udine, care a participat cu certitudine la șantierul impozantei bisericii din Cășeu⁷¹, între 1889-1890, și cu cea mai mare probabilitate, la cel al bisericii grănicerești din Ragla, înainte cu patru ani, în 1885. Acest model va fi preluat de numeroase comunități de pe valea Someșului Mijlociu, unele dintre acestea construindu-și edificii în același stil „eclectic” începând cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, altele la începutul secolului următor.⁷²

4. Pe urmele constructorilor italieni în Transilvania, în contextul șantiierelor bisericilor greco-catolice

În anul 1851 este documentată o primă fază de emigrare a italienilor din zona Val di Fiemme spre Transilvania. Expediția din 1851⁷³.

Zona natală a acestora, Val di Fiemme, regiunea Trentino era bogată în lemn. Populația a emigrat anterior doar sezonier și mai puțin decât în alte văi învecinate, mai sărace. Încă din anul 1200, lemnul fiemez era furnizat pentru șantiere mari din Italia. Spre exemplu la construcția Arsenalului din Veneția, invocat de Dante, a fost folosit lemn fiemez și cu toată probabilitatea lucrători locali⁷⁴.

Fiamezii din Ziano, Tesero, Predazzo s-au impus de-a lungul timpului ca buni lucrători în construcții: zidari, pietrari, mineri, constructori de străzi și edificii. În zona Predazzo se extrăgea încă din perioada medievală o mare varietate de tipuri de marmură, și s-a format o manoperă specializată în jurul acestui centru de extracție. Acești meseriași se regăsesc ulterior, pe parcursul secolului al XIX-lea, pe șantiere de edificii, poduri, străzi din Ungaria, Transilvania, restul României.

Administrația habsburgică, după model germanic a avantajat în special Tirolul meridional (deci și Trentino) în sensul dezvoltării unei rețele de școli profesionale cu o ofertă de cursuri serale, care dădeau posibilitatea celor care lucrau deja, să se specializeze în diferite meserii. Erau școli foarte serioase în care se învăța desenul tehnic sau decorativ, se învăța citirea unui proiect, se elaborau proiecte mai simple. La final, pentru obținerea diplomei era necesară elaborarea unei lucrări care să valideze practic cunoștințele acumulate.

⁷¹ Ștefan Pascu; Virgil Vătășianu; Marius Porumb, Episcop Vicar Justinian Chira Maramureșanul; Mihai Bărbulescu; Gheorghe Mândrescu; Bogdana Tarnavski; Adriana Morar; Ioan Toșa, *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca 1982, A. Morar, p. 265.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ M. Felicetti – R. Francescotti, *op. cit.*, p. 76.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 77.

La Predazzo era deschisă în 1800 o școală de desen și sculptură, în lemn și piatră, transformată în 1875 în „Școala artistică industrială”⁷⁵.

În Transilvania administrația austriacă va reaviza meseria dobândită în urma absolvirii unei școli de profil italian. Ferdinando Bassetti ajunge în România la începutul anilor 1900, într-un grup de 30 de emigranți, toți din Santa Massenza. Veneau în România pentru a lucra la construcția căilor ferate din jurul orașului Baia Mare. Se stabilește împreună cu soția și cei doi copii la Ileanda, construiește o casă și cumpără un hectar de pământ. Lucrează în anii următori ca și „pietrar și zidar constructor” („muratore”). Brevetul său de meserie, (licența de meseriaș) este păstrat de fiica sa Veronica, în Cluj-Napoca. Documentul este emis de Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale. Direcția generală a muncii. Observăm⁷⁶ că asemenea lui Laurențiu Zottich, îi este românizat prenumele: Bassetti Virgil.

În formarea conștiinței naționale a românilor din Transilvania, atât granița militară, cât și Biserica Greco-Catolică au constituit premise esențiale.⁷⁷ Astfel, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, satele grănicerești se vor afirma drept cel mai important comanditar de edificii religioase greco-catolice, Episcopia fiind încă neputincioasă în plan financiar.⁷⁸

O exprimare plastică adecvată statutului social privilegiat al acestor comunități transilvane va fi oferită de limbajul eclectic neoclasicizant răspândit în arhitectura bisericilor. Între 1853-1900, au fost construite bisericile din centrele grănicerești de la Năsăud, Găureni, Ilva Mică, Leșu, Mititei, Morăreni, Poieni, Rus, Ragla, Sângeorz Băi. Biserici de dimensiuni mari și foarte mari, cum este exemplul bisericii din Năsăud, toate aceste edificii vor reprezenta modele endemice pentru comunitățile învecinate.

Din punct de vedere stilistic, în baza situației arhitecturale conservate sau reconstituite din teritoriul episcopiei greco-catolice a Gherlei, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea se pot identifica trei categorii stilistice mai importante: cea dintâi se circumscrie liniei *tradiționaliste*, moștenitoarea formală a caracteristicilor plastice ale bisericilor din lemn (verticalitate, turlă ascuțită, sistem de acoperire evazat în zona corului, ferestre mici, dimensiuni mici); a doua categorie include majoritatea bisericilor ridicate în această perioadă, caracterizate printr-un stil eclectic neoclasicizant care vizează construcții de toate dimensiunile, de multe ori încununate cu turla elaborată la nivelul superior al coifului; cea de-a treia categorie se

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Brevet reproduș, M. Felicetti – R. Francescotti, *op. cit.*, p. 130.

⁷⁷ Harald Roth, *op. cit.*, p. 87.

⁷⁸ Singurul proiect mai important finanțat de Episcopie, între anii 1853-1900, a fost cel al bisericii Mănăstirii Nicula.

impune printr-un stil „eclectic” cu dominantă stilistică romantică, neogotică și poate fi considerată moștenitoarea, la un nivel avansat, a primei categorii, fiind aderentă psihologiei comunității sătești din epoca liberalismului.

Activitatea constructorilor emigranți italieni în Transilvania pare a fi circumscrisă în contextul celei de-a doua categorii descrise mai sus, respectiv al unui stil eclectic cu o componentă stilistică principală neoclasicizantă. Din datele avute la dispoziție bisericile construite cu certitudine de italieni sau colaboratori ai acestora (Cășei, Ileanda, Livada (Dengeleag) rezultă că activitatea acestora în Transilvania vine în continuarea unei tradiții constructive, familiară în zona de proveniență.

Fig. II. *Biserica din Cășei*, construită de Antonio Baizero din Udine (1897-1900)

Alături de proiectanți locali de prestigiu - precum inginerul Andrei Mazanek – constructorul bisericii din Năsăud, care se confundau totodată cu executanții acestor biserici, analiza stilistică a bisericilor construite în aria „Regimentului al II-lea grăniceresc” conduc spre concluzia apariției unor arhitecți străini pe care aceste comunități ar fi fost capabile să îi remunereze cu onorariile de obicei restrictive pentru comunitățile române lipsite de avantajele materiale ale grănicerilor. Un exemplu relevant îl oferă asemănarea morfo-stilistică evidentă a bisericilor din Monor (1880) sau Ragla (1885) cu cea a bisericii din Cășeu (1889-1890), construită de arhitectul italian Antonio Baizero din Udine. Analiza comparativă a acestor biserici, cu model morfo-decorativ aproape identic, infirmă ideea prezentă în studiile de specialitate mai vechi, potrivit căreia biserica din Cășeu a fost modelul⁷⁹ unui număr relativ mare de edificii construite în zonă, idee procurată probabil de șansa cunoașterii identității arhitectului; biserica din Monor a fost primul șantier de acest gen, finalizat cu cincisprezece ani înainte de realizarea Bisericii din Cășeu.

Biserică mononavată de mari dimensiuni. Vechea biserică de lemn din Cășeu, localitate aflată în apropierea orașului Dej, a fost vândută spre sfârșitul secolului al XIX-lea satului Chiuiеști⁸⁰, iar în locul ei s-a edificat o impunătoare biserică de piatră, cu altar poligonal și turn-clopotniță pe fațada vestică.

Constructorul Bisericii a fost italianul Antonio Baizero din Udine. Anul finalizării edificiului – 1900 – și cel al principalei intervenții prin reparații – 1932 – sunt înscriși pe acoperișul turnului. Anul 1900 este totodată menționat pe o inscripție în latină încastrată pe fațada vestică.⁸¹

Biserica reiterează (cu excepția turnului) limbajul eclectic neoclasicizant al Bisericii din Rus, construită cu câțiva ani înainte. Plastica fațadei este dominată de turnul cu deschideri circulare și semicirculare suprapuse, încununat de un acoperiș cu lanternou bulbat, cu desen complex, penetrat de orificii semicirculare.

Registrul inferior al fațadei care încorporează baza turnului patrulater este ritmat prin verticalele a patru pilaștri aplatizați, peste care se descarcă un antablament stilizat, surmontat de un fronton triunghiular decorativ. Accesul spre interior se realizează printr-un portal rectangular.⁸²

Fațadele laterale, mai simple, beneficiază de un limbaj decorativ și sunt ritmate prin alternanța ferestrelor semicirculare cu verticalele unor lesene monumentale și adaosul decorativ al unor profile transversale care înconjoară edificiul pe toate cele patru laturi.

⁷⁹ A. Morar, *op. cit.*, p. 265.

⁸⁰ Șt. Pascu, Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 265.

⁸¹ *NON EST HICALIUD NISI DOMUS DEI ET PORTA COELI. Gen. 28.11. Edific. in Anno Domini 1900.*

⁸² Porticul care precede intrarea în biserică este ulterior anului 1982, așa cum rezultă din compararea unor fotografii mai vechi.

Biserica descrie un naos amplu, boltit semicilindric și împărțit în registre prin lezene și arcuri-dublou și încheiat cu o absidă pentagonală, decroșată. Eclerajul naosului se realizează prin cele zece ferestre semicirculare distribuite simetric, în vreme ce altarul beneficiază de trei ferestre individuale.

Exprimarea plastică adecvată statutului social privilegiat al acestor comunități transilvane va fi oferită de limbajul eclectic neoclasicizant, categoria estetică cea mai elaborată la nivel decorativ, bine reprezentată în ambianța bisericilor greco-catolice aferente episcopiei de Gherla, construcții realizate cu ajutorul celor mai prestigioși constructori ai momentului, respectiv emigranții italieni din Transilvania.

Turnul de proveniență estetică baroc și rococo de secol XVIII, preluat de comunitățile rurale dornice a-și ridica biserică de zid în secolul următor, este difuzat în cadrul imperiului austro-ungar și receptat în Transilvania pe filieră maghiară (Biserica Blagovestenska Szentendre Ungaria, primul sat important situat la jumătate oră de Budapesta) sau Biserica parohială de pe Dealul castelului, ambele construite la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Acest model, s-a perpetuat în secolul următor, într-o variantă stilistică a eclecticismului neoclasicizant: cornișă ondulată median, ceas integrat, coif bulbat neo-baroc, reprezentând totodată o bază morfo-stilistică și constructivă a turnului neoclasic specific, practicat în spațiul de referință transilvănean.

Fig. III. Biserica parohială Blagovestenszka, Szentendre, Ungaria, construită la jumătatea secolului al XVIII-lea

Modelul este familiar și constructorilor italieni emigranți, biserici parohiale similare punctate de turn baroc bulbat vedem încă în zona Trento: Chiesa dei Santi Vittore e Corona a Tonadico (terminată 1786?).

Același acoperiș bulbat al turnului secundar este practicat sub administrație austriacă în cadrul intervențiilor din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea la Domul din Trento.

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea și în prima parte a secolului XX, până la primul război mondial domul a cunoscut sub administrație austriacă intervenții majore, între care refacerea completă a cupolei de formă neo-romanică (bulbată). Italienii constructori renumiți familiarizați așadar cu construirea turnurilor baroc, bulbate, vor fi cooptați în Transilvania la realizarea bisericilor cele mai dezvoltate din punctul de vedere al complexității stilistice, agreate la nivel oficial, construcții ce necesitau și cea mai calitativă manoperă a momentului.

Fig. IV. Turnul bulbat al Domului San Vigilio din Trento, construit sub administrație austriacă, în sec. al XIX-lea.

Un alt indicator stilistic al prezentului studiu este biserica elevată pentru propriul serviciu religios, romano-catolic de emigranții trentini din Ileanda. Aparținând valului de emigranți de la 1900, stabiliți în număr relativ mare în acest sat, au început să își construiască o biserică în stilul parohial cel mai elaborat agreat de autoritățile austriece, un stil similar celui conturat în contextul bisericii urbane apropiate din Dej, prezent și în contextul unor sate cu înalt prestigiu social, satele foștilor grăniceri imperiali, cu relevanta prezentă atestată a unui constructor italian precum Antonio Baizero din Udine.

Fig. V. *Biserica romano-catolică din Ileanda, construită de emigranții italieni, după 1900, terminată în 1918*

Este stilul pe baza căruia am creionat acest prim pas al lansării ipotetice a prezenței italienilor pe șantierele indicate de configurația morfo-stilistică a emfaticului turn neoclasicizant, afirmată în rândurile de mai sus, cercetarea circumscrisă geografic zonei central nordice a Transilvaniei, respectiv județele: Cluj, Sălaj, Alba, Bistrița-Năsăud în identificarea generică a prezenței unor măștri muratori italieni.

Al treilea pilon relevant al studiului nostru stilistic este Biserica din Livada (Dengeleag), construită de Lorenzo Zottich, în satul său natal.

Fig. VI. *Biserica din Livada (Dengeleag), jud. Cluj, construită de Lorenzo Zottich (1868)*

Biserică mononavată de mari dimensiuni, bine proporționată și elegant articulată din punct de vedere estetic. Proiectul este executat de „maistrul de zidărie” Laurențiu Zottich, care se obligă la ridicarea unei biserici din piatră, în răstimp de patru ani de zile, după planul aprobat de „Sfântul Consistoriu”.⁸³ De factură „eclectică”, cu o dominantă stilistică neoclasicizantă, fațada principală este marcată de verticalitatea moderată a turnului compartimentat inegal în trei registre distincte. Portalul care facilitează accesul spre interior, la baza turnului, este încadrat de doi pilaștri monumentali uniți printr-un arc triumfal cu arhivoltă, care ajunge sub cornișă. Registrul superior, mai scund și mai simplu, este marcat de prezența unei deschideri mici, circulare, în vreme ce ultimul nivel al turnului este penetrat de patru ferestre semicirculare, distribuite pe cele patru laturi. Coronamentul complex prezintă o cornișă puternică și ondulată, integrând câte un cadran de ceasornic pe cele patru laturi, încoronat de un acoperiș bulbat de bază hexagonală și decroșat spre vârf.

⁸³ S. Retegan, *op.cit.* doc. 323, pp. 354-355.

Caracteristici morfo-constructive similare bisericilor din Cășeu, Ileana, Livada (Dengeleag) încununate de prezența turnului neobaroc, a cornișei ondulate ce integrează orologii decorative, cu un nivel de dificultate ridicat în ceea ce privește construcția, ne indică o posibilă prezență a constructorilor emigranți italieni: Orman, jud. Cluj (1865-1867)⁸⁴, Livada – Dindeleag⁸⁵, jud. Cluj (1868), Buciumi, jud. Sălaj (1872), Rus, jud. Sălaj (1890-1894), Poieni, jud. Cluj (1892), Apahida (1892), Borșa(1900), Dobricul Mare, jud. Bistrița Năsăud (1902), Sâncraiu Almașului, jud. Sălaj (1902), Agrieș, jud. Bistrița Năsăud (1905-1906), Șieu Cristur (1906), jud. Bistrița Năsăud, Lunca Ilvei (1906-1910), jud. Bistrița Năsăud, Chizeni (1910), jud. Bistrița Năsăud, Urișor (înc. 1910), jud. Cluj, Rohia, jud. Maramureș (1911), Biserica din Sașa (1907-1911), jud. Alba, Diviciorii Mici, jud. Cluj, (1912), Surduc, jud. Sălaj (1913), Cățcău, jud. Cluj (1914).⁸⁶ Demonstrația finală rămâne însă a fi validată în urma unor documentate studii de arhivă aferente.

Abrevieri uzuale:

EGCG - Episcopia Greco-Catolică de Gherla
EGCC-G - Episcopia Greco-Catolică de Cluj-Gherla
F. – Fondul
SJAN CJ - Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj

BIBLIOGRAFIE

Surse inedite:

I. Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj

1. F. Biblioteca Centrală Blaj
2. F. Colecția de documente Blaj
3. F. Comitatul Alba de Sus
4. F. Comitatul Dăbâca
5. F. Comitatul Solnocul Interior
6. F. Comitatul Turda
7. F. Domeniul Cluj-Mănăștur
8. F. Episcopia Greco-Catolică Cluj-Gherla (1855-1948)
9. F. Episcopia Greco-Catolică Oradea (1681-1938)
10. F. personal Șterca-Șuluțiu Alexandru
11. F. personal Vancea Ioan
12. F. Prefectura Cluj (1744-1944)
13. F. Colecția „Revoluția de la 1848”

⁸⁴ Construită după planurile arhitectului Francisc Fekete, SJAN CJ, F. EGCG, 1863-2068, f. 3.

⁸⁵ Proiectul este executat de „maestrul de zidărie” Laurențiu Zottich, care se obligă la ridicarea unei biserici din piatră, în răstimp de patru ani de zile, după planul aprobat de Sfântul Consistoriu.

⁸⁶ Biserici descrise și reproduse fotografic, Ina Roșu Vădeanu, *op.cit.*, pp. 235-401.

II. Arhiva Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj-Napoca

1. F. Construcții. Arhitectură
2. Registre

III. Biblioteca familială Roșu-Vădeanu

1. Manuscrise, corespondență între Protopopiatul Ludosiu (Luduș) și Arhiepiscopia Blajului, pe tema construcțiilor de biserici (Seușa, Lechința, Cipăieni etc.), 1870-1930.

Surse editate:

- Benedik, Christian, *The viennese Hofbauamt and its building departments in Lombardo-Veneto*, în „La cultura architettonica nell'età della restaurazione”, Giuliana Ricci, Giovanna D'Amia (ed.), Milano, 2002.
- Bocșan, Nicolae, *Biserica și stat*, în Ion-Aurel Pop, Thomas Nägler, Magyari Andras (coord), *Istoria Transilvaniei*, vol. III, 2008.
- Bojor, Victor, *Episcopii Diecezei Greco-Catolice de Gherla, acum Cluj-Gherla (1856-1939), Viața creștină*, Cluj Napoca 2000.
- Felicetti, Marco. – Francescotti, Renzo, *Sulle ali di una rondine, Storie di emigrazioni da Predazzo alla Transilvania e intorno*. Provincia autonoma, Trento 2002.
- Giurăscu, Constantin, *Istoria românilor*, vol. III, București, Editura Bic All, 2007.
- Mârza Radu, *Călători români privind pe fereastra trenului. O încercare de istorie culturală (1830-1930)*, Polirom, București, 2020.
- Pascu Ștefan, Virgil Vătășianu, Marius Porumb, Episcop Vicar Justinian Chira Maramureșanul; Mihai Bărbulescu; Gheorghe Mândrescu; Bogdana Tarnavschi; Adriana Morar; Ioan Toșa, *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca 1982.
- Pâclișanu, Zenovie, *Biserica și românismul*, Târgu Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2005.
- Retegan, Simion, *Prestigiu social și edificiu de cult. Construcții de biserici în satele românești ale Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1880)*, în „David Prodan. Puterea modelului”, Cluj-Napoca 1995.
- Roșu Vădeanu Ina, *Programul arhitectural al Bisericii Române Unite cu Roma, Episcopia de Gherla și Cluj – Gherla (1953-1947)*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2018.
- Roth, Harald, *Mică istorie a Transilvaniei*, Târgu-Mureș, Pro Europa, 2006.
- Rus, Maria-Gabriela, *Arhitectura ecleziastică în Episcopia Greco-Catolica de Oradea (1848-1860)* (mns.), Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca. Facultatea de Istorie și Filosofie. Teză de doctorat. Conducător Științific: Prof. univ. dr. Nicolae Sabău, 2012.
- Schematismus venerabilis cleri diocesis Szamosujvari Ensis graeci ritus catholicorum pro anno a Christo nato 1894*, Szamosujvarini typis typ ographiae dioecesanae, Gherla, 1894.
- Șematismul veneratului cler al Arhidiecezei Metropolitane Greco-Catolice române de Alba Iulia și Făgăraș pe anul domnului 1900 de la Sfânta Unire*, Blaj, 1900.
- Sima, Ana Victoria, *O episcopie și un ierarh. Înființarea și organizarea Episcopiei Greco-Catolice de Gherla în vremea Episcopului Ioan Alexi*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003.